

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

Схвалено
вченою радою ІН НАН України,
протокол № 8
від «11» вересня 2024 року

Затверджено
на засіданні відділу історичної етнології
ІН НАН України
протокол № 9
від «03» вересня 2024 року
В.о. завідувача відділу історичної етнології

Марія ДЕМЧУК
Марія ДЕМЧУК

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В СВІТЛІ ДАНИХ АНТРОПОЛОГІЇ

рівень освіти	<u>третій (освітньо-науковий) рівень</u>
галузь знань	<u>03 Гуманітарні науки</u> <i>(шифр і назва галузі знань)</i>
напрямок підготовки	<u>доктор філософії</u>
спеціальність	<u>032 – історія та археологія</u> <i>(шифр і назва спеціальності)</i>
спеціалізація	<u>етнологія</u> <i>(назва спеціалізації)</i>
вид дисципліни	<u>вибіркова</u> <i>(обов'язкова/за вибором)</i>
відділ	<u>історичної етнології</u> <i>(назва відділу)</i>

Робоча програма “Етнічна історія України в світлі даних антропології” для аспірантів за спеціальністю 032 Історія та археологія

Розробники: **Сегеда Сергій Петрович**, головний науковий співробітник, доктор історичних наук, професор

Робоча програма затверджена на засіданні відділу історичної етнології ІН НАН України

Протокол № 9 від. “03” вересня 2024 р.

В. о. завідувача відділом історичної етнології ІН НАН України

“11” вересня 2024 р. (с.н.с. Марія ДЕМЧУК)

Схвалено Вченою радою Інституту народознавства НАН України

Протокол № 8 від. “11” вересня 2024 р.

“11” вересня 2024 р. Голова (акад. Степан ПАВЛЮК)

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
		денна форма навчання
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 03 – гуманітарні науки (шифр і назва)	Дисципліна вільного вибору аспіранта
	Спеціальність 032 – історія та археологія (шифр і назва)	
Модулів – 1	Спеціалізація: історія та археологія	Рік підготовки: 2-й
		Семестр
Загальна кількість годин - 90		4-й
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 5 самостійної роботи аспіранта – 10	Освітньо-кваліфікаційний рівень: доктор філософії	Лекції 16 год.
		Семінарські 14 – год.
		Самостійна робота 60 год.
		Вид контролю: іспит

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить 1/2

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Етнічна історія України розпочалася 40 – 35 тис. років тому, коли на її теренах широко розселилися люди сучасного фізичного типу – неоантропи. Починаючи з цього часу, тут мали місце складні етногенетичні процеси, в результаті яких сформувався український народ – автохтонний етнос південного заходу Східної Європи. Перебіг цих процесів можна реконструювати на підставі комплексного аналізу даних низки гуманітарних і природничих дисциплін, а саме: історії, археології, етнології, лінгвістики, етнічної антропології та співзвучної з нею молекулярної генетики.

З'ясовано, що антропологічні (фенотипічні) маркери, котрі мають спадковий характер, є важливим джерелом історичної інформації, яка стосується найдавніших етнічних спільнот на території нашої держави; генетичних взаємин носіїв численних археологічних культур, поширених тут в різні історичні періоди; напрямків міграцій, які істотно вплинули на формування етнічної мапи історичних українських земель в добу бронзи, раннього заліза та раннього середньовіччя. Передаючись від покоління до покоління, антропологічні ознаки дозволяють визначити ступінь спорідненості давньої та сучасної людності Південного Заходу Східної Європи, з'ясувавши найдавніші антропологічні витоки українського народу.

Метою навчальної дисципліни «Етнічна історія України в світлі даних антропології» є ознайомлення аспірантів з пізнавальними можливостями етнічної антропології як джерела історичної інформації та сучасними методами етногенетичних досліджень.

Завдання курсу:

1. Ознайомлення аспірантів з фізичними рисами давніх популяцій на теренах нашої держави, генетичними взаєминами творців археологічних культур різних історичних епох.

2. З'ясування ролі носіїв різнорідних морфологічних компонентів у формуванні антропологічних особливостей середньовічної людності України.

3. Висвітлення антропологічного складу українського народу, локальних антропологічних варіантів на теренах сучасної України з урахуванням широкого комплексу морфо-фізіологічних ознак, що застосовуються в сучасній антропології.

4. З'ясування етногенетичних витоків українського народу в світлі даних антропології

Після успішного завершення навчання в межах загальних та фахових компетенцій аспіранти **набудуть:**

ІК. Здатність продукувати нові ідеї, розв'язувати комплексні проблеми професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності в галузі історії

ЗК 1. Здатність генерувати нові ідеї на основі аналізу та синтезу логічних аргументів та перевірених фактів.

ЗК 3. Здатність розв'язувати комплексні проблеми на основі системного наукового світогляду, професійної етики та загального культурного кругозору.

СК 1. Здатність планувати та виконувати оригінальні дослідження, досягати наукових результатів, які створюють нові знання у галузі історії та дотичних до неї міждисциплінарних напрямках і можуть бути опубліковані у провідних наукових соціогуманітарних виданнях.

ПРН 1. Мати передові концептуальні та методологічні знання в галузі історії і на межі предметних галузей, а також дослідницькі навички, достатні для проведення наукових і прикладних досліджень, отримання нових знань та здійснення інновацій.

ПРН 10. Презентувати результати власних наукових досліджень українською, англійською (та, можливо, іншою, відповідно до специфіки роботи) мовами в різних формах і жанрах (наукова стаття, звіт, наукова доповідь тощо).

Після завершення курсу лекцій, практичних занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Етнічна історія України в світлі даних антропології» здобувачі ступеня доктора філософії повинні **знати**:

- методи і підходи, що їх застосовують в сучасній етнічній антропології для отримання інформації історичного характеру;
- понятійний апарат і фахову термінологію в царині антропології та споріднених з нею розділів молекулярної генетики;
- динаміку антропологічних типів на теренах України від доби верхнього палеоліту до сучасності;
- антропологічний склад українського народу і місце українців на антропологічній мапі Євразії;
- локальні антропологічні варіанти на етнічній території українського народу;
- генетичні витоки українців в світлі даних антропології.

Передбачається, що в кінцевому результаті аспіранти-історики, археологи та етнологи будуть **вміти**:

- оперувати основними термінами та поняттями етнічної антропології;
- застосовувати антропологічні дані для вивчення та аналізу давніх і сучасних культурно-історичних явищ;
- дати характеристику антропологічних особливостей людності України доби палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту-бронзи, раннього залізного віку та раннього середньовіччя;
- визначати основні морфологічні компоненти, на основі котрих сформувався антропологічний склад українського народу;
- знаходити і аналізувати витоки антропологічних особливостей населення основних історико-етнографічних регіонів України.

3. Програма навчальної дисципліни:

Тема 1. Антропологічні дані як джерело етногенетичної інформації

Загальні уявлення про антропологію та основні етапи її розвитку. Спадковий характер морфо-фізіологічних ознак і особливості антропологічних даних як джерела етногенетичної інформації. Історична антропологія як окремий розділ антропологічної науки. Поняття «раса», «антропологічний тип», «популяція» тощо. Основні етапи формування, постаті та інституції історичної антропології в Україні. Сучасний стан розвитку вітчизняної антропології.

Тема 2. Методика досліджень в царині етнічної антропології

«Традиційні» системи антропологічних ознак (краніологія, остеологія, антропометрія та антропоскопія). Гематологічні, одонтологічні та дерматогліфічні маркери як джерело історичної інформації. Понятійний апарат сучасної антропології. Застосування даних молекулярної генетики в антропології та новітні біометричні методи аналізу емпіричних даних. Загальні уявлення про методику відтворення рис живої людини за її черепом і створення «антропологічних портретів».

Тема 3. Найдавніша людність України за даними антропології (доба палеоліту – неоліту)

Антропологічні особливості популяцій неоантропів півдня Східної Європи на завершальному етапові доби верхнього палеоліту. Могильники Надпоріжжя як джерело антропологічної інформації. Взаємостосунки носіїв давньосередземноморського, протоевропейського та змішаного антропологічного типів на теренах України в епоху верхнього палеоліту-мезоліту. «Антропологічні портрети» найдавнішої людності України. Фізичний тип племен Дніпро-донецької історико-археологічної спільності. Найдавніші витоки слов'янських племен в світлі даних антропології.

Тема 4. Антропологічні особливості племен енеоліту – доби бронзи території України

Трипілля в етнокультурній та антропологічній історії України. Антропологічні особливості людності Середньостоговської та Кемі-обинської культур. Племена Ямної, Усатівської, Катакомбної та Бабинської (багатопружевої кераміки) культур в світлі даних антропології. Терени України і проблема індоєвропейською прабатьківщини. Фізичний тип носіїв культур Шнурової кераміки північно-західних регіонів України. Праслов'янські племена Тшинецько-комарівської та Білогрудівської культур в світлі даних

антропології. Краніологічні риси прабалтських і прафінських племен Бондарихінської та Юхновської культур.

Тема 5. Кіммерійці, скіфи, сармати, населення черняхівської та салтівської культур в світлі антропологічних даних

Кіммерійці за даними антропології. Проблема походження і локальні лісостепові та степові варіанти антропологічного типу скіфських племен. Сарматські племена в світлі даних антропології. Антропологічний склад людності черняхівської культури та роль окремих компонентів (готського, скіфського, сарматського, слов'янського, фракійського) в його формуванні. Фізичний тип і співвідношення «салтівського» та «зливкінського» компонентів в антропологічному складі носіїв Салтівської археологічної культури. Взаємостосунки протоболгар, аланів та слов'янських племен на історичних українських землях в другій пол. I тис.

Тема 6. Людність України доби середньовіччя та ранньомодерного періоду за даними антропології

Фізичні риси нащадків літописних східнослов'янських племен (полян, древлян, сіверців, волинян, тиверців, уличів) в добу Київської Русі. Локальні антропологічні варіанти на теренах України в цей історичний період. Роль балтського, іранського, тюркського та норманського (північногерманського) компонентів у формуванні морфологічних рис давньоруської людності. Ступінь спорідненості давньоруської та пізньосередньовічної людності України в світлі даних антропології. Наукова неспроможність «теорій» про повну заміну населення Середньої Наддніпрянщини після татаро-монгольської навали. Краніологічні особливості мешканців козацьких містечок Середнього Подніпров'я в XVII – XVIII ст.

Тема 7. Антропологічний склад українського народу

Антропологічний склад населення України за даними антропометрії та антропоскопії. Гено-географічні (гематологічні) маркери, одонтологічний тип і дерматогліфічні характеристики сучасних українців. Антропологічні області України (північна, центральна, західна, південна) та ступінь відмінностей між ними за підсумками комплексного аналізу морфо-фізіологічних ознак.

Тема 8. Етногенез та антропологічні витоки українців в світлі сучасних наукових даних

Місце українців в системі антропологічних типів Євразії та їх генетичні витоки в світлі сучасних антропологічних досліджень. Роль окремих

компонентів у формуванні морфо-фізіологічних особливостей українського народу. Співвідношення результатів антропологічних досліджень та даних молекулярної генетики щодо походження українського народу.

4. Структура навчальної дисципліни. Навчально-тематичний план

Теми	Назва теми	Кількість годин		
		Лекції	Семінари	Самостійна робота
1.	Антропологічні дані як джерело етногенетичної інформації	2	1	5
2.	Програма і методи досліджень в царині етнічної антропології	2	2	5
3.	Найдавніша людність України за даними антропології (доба палеоліту – неоліту)	2	1	5
4.	Антропологічні особливості племен епохи енеоліту – доби бронзи на теренах України	2	2	5
5.	Кімерійці, скіфи, сармати, племена черняхівської та салтівської культур в світлі антропологічних даних	2	2	5
6.	Людність доби Київської Русі та пізнього середньовіччя за даними антропології	2	2	10
7.	Антропологічний склад українського народу	2	2	15
8.	Етногенез та антропологічні витоки українців в світлі сучасних наукових даних	2	2	10
Всього годин за семестр		16	14	60

5. Методи навчання

У процесі викладання дисципліни будуть застосовуються навчально-методичні прийоми роботи з колективом та окремими слухачами, що ґрунтуються на загальних принципах наукового пізнання; інтерактивні лекції; презентації; практичні заняття у формі семінару; індивідуальні і колективні

консультації; заохочення слухачів до інтенсивної самостійної роботи з науковою літературою; перевірка рефератів і співбесіди зі слухачами

6. Методи контролю знань

У процесі викладання дисципліни «Етнічна історія України в світлі даних антропології» використовуються методи поточного та підсумкового контролю рівня знань слухачів.

Поточний контроль передбачає:

- ✓ контроль за систематичністю відвідування й активністю слухачів під час лекційних занять;
- ✓ контроль за активністю роботи аспірантів під час семінарських занять;
- ✓ контроль за виконанням завдань для самостійного опрацювання поза межами аудиторних занять;
- ✓ контроль за рівнем засвоєння та творчого опрацювання матеріалу навчальної дисципліни у вигляді індивідуальних завдань.

Підсумковий контроль знань аспірантів здійснюється в кінці семестру у формі письмового та тестового заліку.

При виведенні загальної оцінки беруться до уваги результати поточного, та підсумкового контролю.

7. Розподіл балів контролю знань аспірантів

Поточне тестування та самостійна робота								Підсумковий тест (екзамен)	Сума
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	50	100
6	6	6	6	6	7	7	6		

T1, T2 ... T12 – теми навчально-тематичного плану

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Оцінка в балах	Оцінка ECTS	Визначення	За національною шкалою	
			Екзаменаційна оцінка, оцінка з диференційованого заліку	Залік
90 – 100	A	Відмінно	Відмінно	Зараховано
81-89	B	Дуже добре	Добре	
71-80	C	Добре		
61-70	D	Задовільно	Задовільно	

51-60	Е	Достатньо	
-------	---	-----------	--

8. Рекомендована література

Основна література:

1. Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. Київ, 1965.
2. Етнічна історія давньої України / Толочко П.П., Д.Н.Козак, Моця О.П., Мурзін В.Ю., Отрошенко В.В., Сегеда С.П. Київ, 2000.
3. Сегеда С. Антропология: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ, 2009
4. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. Київ, 2001.
5. Сегеда С. Історична антропология України. Львів, 2021.

Додаткова література:

1. Вовк Хв. Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1908. Т. 10. С. 6–39..
2. Вовк Хв. Студії з антропологии України / С.П.Сегеда, передне сл., комент., антрополог. терм. Київ, 2010 .
3. Данилова Е.И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. Київ, 1971.
4. Дяченко В. Не тільки чорні брови, карії очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу). Віче, 1992, №4. С.114 – 122.
5. Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. Київ, 1967.
6. Єндик Р. Вступ до расової будови України. Ч.1. Мюнхен, 1949.
7. Історична антропология та біоархеология України. Київ, 2014, Вип. 1.
8. Круц С.И. Население территории Украины эпохи меди – бронзы. Київ, 1972.
9. Круц С.И. Антропологический состав населения территории Украины в эпоху камня, меди и бронзы. Археология Украинской ССР. Київ. 1985. Т. 1. С. 527-535.
10. Круц С.И. Антропологічний склад населення. Давня історія України. Т.1. Київ, 1997. С.374 – 383.
11. Круц С.И. Скифы степей Украины по антропологическим данным. Курганы Украины. Т. 5. Киев-Берлин, 2017.
12. Козак О.Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. Київ, 2010.

13. Конча С. Індоевропейці: пізнання доісторії. Київ, 2017.
14. Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я 12 – початку 15 ст. Київ, 2012.
15. Нікінін О.Г., Кочкін І.Т., Відейко М.Ю. Карпатський напрямок неолізації Східної Європи: аналіз генетичного матеріалу. Трипільська культура: Пошуки. Відкриття. Світовий контекст. Київ, 2007. С. 137–138
16. Носов Ан. Матеріали до антропології України. Українці Кубані. Антропологія. Річник Кабінету антропології ім. Ф.Вовка. 1927. Київ. Т. I. 1928. С. 31–64.
17. Пастернак Я. Археологія України (Первісна, давня та середня історія України за похеологічними джелелами. Торонто, 1961.
18. Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. Київ, 1999.
19. Петров В. Походження українського народу. Київ, 1992.
20. Раковський І. Расовість словян. Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів. 1919. Т. XVIII–XIX. С. 163–296
21. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I – II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ, 2014.
22. Сегеда С. Антропологічний склад українців Східних Карпат. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4 т. 1999. Т.1: Археологія та антропологія. С. 461 – 482.
23. Сегеда С.П. Антропологічний склад давньоруського населення // Давня історія України: В 3 т. / За ред. П.П.Толочка. Т.3. Київ, с. 505 – 514.
24. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: новий погляд. Народна творчість та етнографія, 2001, № 5 – 6, с. 94 – 103.
25. Сегеда С. Деякі питання походження та етнічної історії населення Русі-України за даними антропології. *Rutenica*. Київ. 2002. Т.1. С. 89–104
26. Сегеда С. Антропологічні особливості українців (Аналіз концепції Ф.Вовка). Вісник НАН України, 2003, № 12. С. 20 – 28.
27. Сегеда С. Найдавніші історичні витoki слов'янства за даними антропології. Народна творчість і етнографія, 2005, № 6. С.18 – 23.
28. Сегеда С. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. Київ, 2012.
29. Старовойтова Р.А. Этническая география Украинской ССР. Київ, 1979.
30. Чубинский П.П. Труды этнографо - статистической экспедиции в Западно - Русский край. Т.7. Санкт-Петербург, 1872.
31. Chekanowski J. Człowiek w czasie i przestrzeni. Warszawa, 1967.

9. Питання для самоконтролю в процесі самостійної роботи

1. Коли відбулось заселення України неоантропами – людьми сучасного фізичного типу? Як можна охарактеризувати фізичні риси найдавнішої людності Європи?

2. Чим пояснюються відмінності в антропологічному складі мезолітичних племен Дніпровського Надпоріжжя.

3. В чому полягають особливості морфологічного типу племен дніпро донецької культурно історичної спільності доби неоліту?

4. Чи контактували між собою землеробські та скотарські племена енеолітичної доби і як це відбилось в їхньому антропологічному типі?

5. Що відомо про антропологічний тип людності трипільської історико-культурної спільності?

6. Якими фізичними рисами відзначались племена катакомбної та інших культур бронзового віку?

7. Де слід шукати генетичні витоки кіммерійців, скіфів та сарматів в світлі даних антропології?

8. Які етнічні групи входили до конгломерату племен черняхівської культури? Чи відобразилась поліетнічність даної культури в фізичних рисах її носіїв?

9. Чим можна пояснити антропологічну неоднорідність племен салтівської культури?

10. В чому полягають відмінності фізичного типу окремих груп давньоруської людності України. Чим їх можна пояснити?

11. Чи знайшли відображення тюрко-слов'янські контакти в антропологічному складі українського народу?

12. Як можна охарактеризувати краніологічні особливості українців доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного періоду?

13. Яким був антропологічний тип мешканців козацьких містечок Наддніпрянщини?

14. Чи виділяються в антропологічному складі українського народу окремі варіанти? В яких регіонах України простежується вплив балтського, іранського та тюркського морфологічних компонентів?

15. Як можна визначити місце українців на антропологічній мапі Європи?